NÁTTÚRUSTOFA VESTFJARÐA
FORNLEIFADEILD

Fornleifakönnun á landspildu í landi Múla í Landsveit

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir

Desember 2009
NV nr. 9-09

Náttúrustofa Vestfjarða
Aðalstræti 21
415 Bolungarvík

Sími: 4567005
Fax: 4567351

Kennitala: 610397-2209
Netfang: nave@nave.is
Heimasíða:http://www.nave.is

Efnisyfirlit

Inngangur 3
Tilgangur fornleifaskráningar 3
Fornleifaskráning og aðferðir 4
Niðurstöður 15
Heimildarskrá 16

Inngangur

Að beiðni Odds Hermannsonar hjá Landformi var gerð fornleifakönnun á 4.5 hektara landspildu úr landi Múla áður Látalæti.

Vettvangsrannsókn var unnin 26. október og annaðist Margrét Hallmundsdóttir fornleifafræðingur frá fornleifadeild Náttúrustofu Vestfjarða verkið og skýrslugerð.

Svæðið sem skráð var er að mestu gróið hraun sem myndar hæðir og hóla um svæðið. Á mörgum stöðum eru einnig djúpar og hættulegar hraungjótur sem oft sjást ekki vel.

Tilgangur fornleifaskráningar

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningarsögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

„ … hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum og öskuhaugum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;

vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;

gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;

gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;

virki og skansar og önnur varnarmannvirki;

gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;

áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum;

haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;

skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar, sbr. 11. gr.“

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausu. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

Það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaaðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaaðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Við upphaf skráningarinnar voru helstu heimildir kannaðar, svo sem jarðabækur, örnefnaskrár, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í upplýsingakerfið Sarp sem er menningarsögulegur gagnagrunnur.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í *Jarðatali á Íslandi* frá 1847.

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðarinnar, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Á vettvangi voru hnit tekin á minjum með Trimble PRO XR GPS staðsetningartæki. Öll hnit voru tekin í landskerfinu ISN93. Loftmyndir í skýrslunni eru frá Loftmyndum ehf. birtar hér með leyfi Ölfushrepps. Úrvinnsla korta fór fram í Trimble GPS Pathfinder Office.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir:

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með heiti jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem *Fasteignamat ríkisins* hefur úthlutað, t.d. Múli 164996-442- 3, og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt *Jarðatali á Íslandi*, 442 í nefndu tilviki. Þar að auki er fornleifunum gefið raðnúmer innan hverrar jarðar. Bæjarstæði Múla væri þá nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti; Múli, 164996-442-1. Sé jörð með landsnúmer en ekki númeri

í *Jarðatali á Íslandi* flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyrðu við ritun jarðatalsins.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d.Prestsvarða er það sérstaklega skráð. Þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS-hnit á vettvangi.Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi loftmyndir.. Hnitin sem gefin eru upp eru í landskerfinu ISN93.

Staðhættir og minjalýsing

Í kafla um staðhætti og minjalýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu vegna áhrifa lofts eða vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um sérhverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og minjalýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Saga jarðanna og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarða og fornleifa er stiklað á stóru um sögu hverrar jarðar. Þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Helstu minjaflokkar

Búsetuminjum má gróflega skipta í tvo flokka, minjar í túni og minjar utan túna. Þær minjar er mesta sögu geyma eru bæjarstæði/hólar og umhverfi þeirra. Hins vegar telst stærsti minjaflokkurinn vera útihús hvers konar. Innan túns má nefna fjós, fjárhús, hrútakofa, hesthús, lambhús, smiðjur, ýmsa kofa, kvíar, hlöður og skemmur. Utan túns má nefna sel, beitarhús, stekki, heytóftir, réttir, nátthaga, smalakofa o.fl. Aldur útihúsa er sjaldnast þekktur en oft voru þau byggð öldum saman á sama stað. Því kunna leifar eldri mannvirkja að leynast undir tóftum þeirra yngri. Lega og útlit minja gefur oft til kynna hvers kyns minjar þar er um að ræða þó engar heimildir séu til um notkun þeirra. Þó er stundum ekki hægt að ákvarða hver notkun húss kann að hafa verið.

Minjar í túni

Bæjarstæði

Útlit og lega bæjarstæða helgast af því hvort um er að ræða viðvarandi eða styttri byggð. Oft varðveitast vel afbýli eða skemmri tíma bústaðir s.s. sel þar sem þau eru gjarnan þannig staðsett að seinni tíma framkvæmdir hafa ekki raskað þeim. Slík bæjarstæði/bústaðir geta gefið miklar fornleifafræðilegar upplýsingar. Bæjarhólar verða til við sífelldar endurbyggingar húsa á sama stað. Þeir varðveita mikla sögu um húsakost og lifnaðarhætti, og þar eru mestar líkur á að verðmætir gripir finnist. Oft voru bæjarstæði nokkurs konar þorp bygginga þar sem útihús hverskonar voru áföst eða fast við bæjarhúsin.

Kirkjur voru oftast gegnt bæjarhúsum eða mjög nærri bæjarstæðum.

Á *alkirkjum*, höfuðkirkjum (beneficium) var messað hvern helgan dag og þar mátti jarða.

Á *hálfkirkjum*, svokölluðum útkirkjum (annexíum), var messað helmingi sjaldnar en á alkirkjunum eða annan hvern helgan dag. Þar mátti jarða. Djákni aðstoðaði prest ef margar slíkar kirkjur heyrðu undir alkirkju. Djáknar máttu messa en ekki vígja eða jarða.

Á *fjórðungs-* og *þriðjungskirkjum* var messað sjaldnar, ýmist þriðja hvern eða fjórða hvern helgan dag. Þær höfðu ekki allar graftarleyfi.

Bænhús voru eins konar heimiliskapellur. Í þeim mátti messa en biskupsleyfi þurfti til að gifta, skíra eða veita sakramentið. Þar mátti ekki grafa lík.

Grafreitir voru oftast afmarkaðir af garðhleðslu. Þeir voru við eða nærri bæjarstæðum, umhverfis kirkjur og hálfkirkjur. Elstu kirkjugarðarnir voru hringlaga en þeir urðu seinna ferhyrndir. Ætlað hefur verið að greftrun hafi farið fram við sóknarkirkjur en fjöldi grafa sem fundist hafa við jarðrask á jörðum þar sem engar heimildir eru til um kirkjur eða bænhús bendir til að víðar hafi verið jarðað en áætlað hefur verið.

Minjar í eða við tún

Minjar innan túns eru oft horfnar vegna jarðabóta eða annarra framkvæmda. Dæmi um slíkar minjar eru:

Fjós: Fjóstóftir eru oft á bæjarstæðinu sjálfu eða nærri því.

Fjárhús: Fjárhústóftir eru margvíslegar og stærð þeirra og fjöldi króa getur verið mismunandi. Oft má greina garða eftir miðri tóftinni eða stalla undan jötum upp við veggi. Oft eru hlöður eða heytóftir áfastar aftan við fjárhúsin.

Hrútakofar: Smærri kofar oft yst í túni.

Lambhús: Yfirleitt smáar tóftir, einnar króar hús.

Hesthús: Oft smærri hús yst í túni eða við túngarð.

Smiðjur: Smiðjur voru yfirleitt nálægt bæjarstæðinu sjálfu en einnig eru dæmi þess að þær hafi staðið í túni dálítið frá bænum, vegna eldhættu. Oftast frekar smáar tóftir.

Kofar: Yfirleitt fremur smáar tóftir. Kofarnir voru af ýmsu tagi s.s. hænsnakofar.

Brunnar: Brunnar eða vatnsból voru mikilvæg enda greiður aðgangur að vatni oftast grunnforsenda þess hvar bæ var valinn staður. Oft eru brunnar grjóthlaðnir, gjarnan hringlaga en stundum ferkantaðir. Ef byggt var svokallað brunnhús yfir brunninn eða við hann líkjast tóftirnar öðrum kofatóftum. Einnig var algengt að hafa innangengt eftir rangala frá bæ til brunns.

Myllur: Kornmyllur, svokallaðar vatnsmyllur, knúnar vatni voru við marga bæi. Þær voru víðast hvar aflagðar um síðustu aldamót. Stundum er í heimildum getið um myllusteina sem varðveist hafa eftir að myllurnar sjálfar hrundu, og mylluörnefni eru á flestum bæjum. Tóftirnar liggja við ár eða læki. Þær eru litlar, grjót- og torfhlaðnar og dyr eða op á tóftinni þangað sem vatnið var leitt inn og út. Oft eru grafnar rennur úr læk ofan við að tóftinni og vatnsmagninu þannig verið stýrt. Á stöku stað voru vindmyllur og sér lítið eftir af þeim en heimildir um staðsetningu þeirra eru mikilvægar.

Kvíar: Kvíar voru oftast í túni eða rétt utan þess. Þangað var ánum smalað til mjalta. Kvíum svipar mjög til stekkja en oft eru þær þó aðeins ein kró, ekki tvískipt eins og stekkirnir.

Minjar utan túns

Sá flokkur minja sem jafnan hefur varðveist best eru hverskyns minjar utan túns. Þær liggja gjarnan á stöðum þar sem nútíma jarðrækt hefur aldrei verið beitt.

Kuml/haugur/dys/kumlateigur: Kuml/haugar eru grafstæði úr heiðni. Þau geta verið einstök eða nokkur saman og mynda þá svokallaðan kumlateig. Stundum eru slíkar grafir upphlaðnar og því greinilegar í landi en oft eru þau þó ósýnileg á yfirborði. Stundum er einföld grjóthleðsla umhverfis eða yfir gröfinni. Kuml og kumlateigar eru oft rétt utan túns í um 2-300 m fjarlægð frá bæ. Þau geta þó legið nokkuð utan túns og oft virðast þau liggja á eða við landamerki jarða eða við alfara- eða þjóðleiðir. Stundum eru hólmyndanir í landi, manngerðar og ómanngerðar, álitnar kuml, stundum grafstæði nafngreindra landnáms- eða fornmanna. Sögur, hjátrú eða helgi fylgja oft slíkum fornmannahaugum eða dysjum. Viðskeytin kuml og dys má stundum finna í örnefnum.

Réttir: Réttir, aðhald eða annað gripheldi er gjarnan að finna fjær bæjum, oft mitt á milli bæja. Smærri réttir voru til heimabrúks en lögréttir eða skilaréttir nefndust þær réttir þar sem smalað var saman af stærra svæði, sveitum (heimfjöllum) eða afréttum. Þær voru yfirleitt grjót- og torfhlaðnar, gjarnan upp við klettaveggi eða við náttúrulegt aðhaldi einhvers konar. Réttir sem voru notaðar á einstöku bæjum voru smáar og einfaldrar gerðar en lögréttir stærri og oft margskipt í dilka.

Stekkir: Eru smáréttir með einum dilk eða kró, svokallaða lambakró og voru notaðir fyrstu dagana við fráfærur. Lömb voru færð frá ánum að kvöldi og byrgð inni í krónni til að hægt væri að mjólka ærnar til heimilisins morguninn eftir. Stekkirnir eru gjarnan nokkurn spöl frá bæjum, svokallaðan stekkjarveg. Þeir eru oftast hlaðnir úr torfi og grjóti. Þeir eru gjarnan hlaðnir upp við stóra náttúrusteina eða klettaveggi.

Nátthagar: Nátthagar eru frá tíma fráfærna. Mylkum ám var haldið innan nátthagans á næturnar en sleppt út fyrir á daginn. Lömb voru á sama tíma hýst í lambakrónni yfir nóttina,

en sleppt til ánna á daginn. Nátthagarnir voru notaðir bæði á stekktíma og á fyrstu vikum með kvíunum og eru því oftar en ekki í næsta nágrenni.

Sel: Sel eru venjulega nokkurn veg frá bæjum, oftast við ár eða læki. Þangað var búsmali rekinn á sumrum og þar hafði fólk sumardvöl við að vinna mjólkurmat til vetrarins. Sel voru í notkun allt frá landnámstíð og fram undir 17.-18. öld. Seltóftir eru jafnan leifar þriggja eða fleiri tófta, oft samfastar. Stundum voru þar líka réttir eða gripheldi. Oft byggðust upp býli af þessum seljum og einnig beitarhús. Býli þessi tóku þá gjarnan nafn með viðskeytinu -sel. Erfitt getur verið að greina milli tófta selbúskapar eða smábýla þar sem búseta var e.t.v. í skemmri tíma. Þó má oft greina smábýlin á túngarðinum sem hefur verið hlaðinn umhverfis bæjarhúsin.

Stöðull: Kýr voru mjólkaðar á stöðli, þurrum stað ekki langt frá bæ. Þar eru sjaldan nokkur kennileiti önnur en örnefnið.

Beitarhús: Beitarhús voru byggð utan túns þar sem haglendi var gott og getur verið langt í þau að ganga. Oft voru þau byggð upp á gömlum selstæðum, allt upp í nokkurra kílómetra fjarlægð frá bæ. Þar var fé beitt yfir vetrartímann til að hlífa túnum og heimahögum. Beitarhúsatóftir samanstanda af myndarlegri fjárhústóft eða tóftum, og oftar en ekki er hlaða áföst fjárhúsunum.

Smalakofar: Fé var smalað í haga að morgni og heim til mjalta að kveldi. Smalar sátu yfir fénu á daginn og voru það oft börn eða unglingar sem gegndu því starfi. Algengt var að smalar hlæðu sér smákofa eða afdrep fyrir veðri og vindum meðan setið var yfir. Tóftir smalakofa eru oft mjög litlar og standa í brekkum eða á hólum þar sem víðsýnt var.

Heytóftir: Þar sem hey var slegið á engjum eða mýrum voru hlaðnar upp tóftir, svokallaðar heytóftir eða heykuml. Þar var heyinu safnað saman og það byrgt til geymslu fram á veturinn er fóðra þurfti búsmala. Slíkar tóftir eru oftast ferkantaðar og engar dyr á þeim. Að vanda standa tóftirnar nokkru hærra en umhverfið til að halda heyinu þurru og til að varna því að búsmali kæmist að því. Ekki voru veggir eða þak á slíkum tóftum og hleðslur því óverulegar.

Fjárborgir: Fjárborgir voru hringlaga úr grjóti, nokkurs konar réttir eða afdrep fyrir búfé.

Garðlög: Margs konar garðlög er að finna umhverfis tún og utan þeirra. Bæjarstæði voru oftast afmörkuð með hlöðnum túngarði þá oftast úr grjóti og torfi. Garðar voru og stundum umhverfis beitarhús eða smábýli. Vallargarðar eru garðar utan túns. Oft er erfitt að geta sér til um not þessara garða en líklega hafa þeir þjónað þeim tilgangi að aðgreina land í nytjaeiningar. Garðar voru einnig hlaðnir á mörkum landeigna, svokallaðir landamerkja-garðar.

Heyvinnsla: Stundum má sjá minjar um fyrstu tilraunir til túnsléttu og kallast það beðasléttur. Frá aldamótum og fram um 1930 var unnið að túnasléttun og framræslu á flestum bæjum. Tímabilið er í þessu sambandi oft nefnt þaksléttutími. Fyrsta áratuginn voru notuð handverkfæri. Sléttað var í aflöngum spildum eða beðum sem síðan settu svip á túnið. Sléttaðar voru tóftir næst bæjum og jafnað úr gömlum peningshúsum sem staðið höfðu dreifð innan túns.

Við sjó/vötn

Menjar um sjósókn varðveitast oft illa vegna nálægðar sinnar við hafið. Margar þeirra hafa horfið við framkvæmdir vegna þéttbýlismyndunar og hafnargerðar. Verstöðvar eða útgerðarstaðir voru oft notaðir frá mörgum bæjum/byggðarlögum og því kunna þar að finnast nokkuð fjölbreyttar minjar.

Sjóhús/verbúðir: Sjóhús og verbúðir voru íverustaðir sjómanna á meðan á vertíð stóð. Stundum voru þessi hús á tveimur hæðum. Geymsla undir veiðarfæri og annan búnað á neðri hæðinni en svefnstaður manna á þeirri efri. Grunnur húsanna var grjóthlaðinn en efri hæðin úr timbri. Einnig voru verbúðir oft einföld grjót- og torfhlaðin hús.

Fiskbyrgi: Oftast grjóthlaðnar einfaldar byggingar, ferhyrndar eða hringlaga, þar sem fiskur var geymdur.

Hjallar: Oft finnast hleðslur undan hjöllum, fiskhjöllum og geymslum. Slíkar hleðslur eru oft ferköntuð upphleðsla sem myndar sléttan flöt eða grunn. Einnig er oft einföld grjótröð sem markar af grunninn.

Naust/hróf: Tóftir í eða við fjöruborð þar sem bátar voru dregnir upp og geymdir. Naust geta verið á ýmsa vegu, allt frá tóftum sem reft hefur verið yfir til einfaldra vegghleðsla sem bátar hafa verið lagðir á milli. Oft eru naust líka bátslaga og hefur bátum þá verið smeygt inn í naustið.

Uppsátur: Þar lögðu menn upp bátum. Uppsátur eru oft samsíða grjóthleðslur sem liggja í sjó fram. Upphlaðnir sjógarðar eða bryggjur voru líka til en eru sjaldgæfari.

Fiskgarðar: Upphlaðnir garðar til að þurrka fisk á voru á stöku útgerðarstað.

Saga og fornleifar

Bærinn Múli stendur í suðvesturhlíð Skarðsfjalls suður af Hellum. Bærinn hét lengstum Látalæti og byggðist úr Hellum um 1650, en í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vítalín segir „ Er fyrst bygð nokkuð fyrir innan 60 ár“[1]. Árið 1847 er jörðin skráð sem hjáleiga frá Hellum ásamt Götu og er 10 hundraða jörð.[2] Árið 1861 eru Hellar, Gata og Látalæti skráð sem 40 hundruð til samans en Látalæti eru þá enn 10 hundraða jörð.[3]

Guðmundur Árnason breytti nafninu á bænum árið 1917 í Múla. Jörðin á óskipt land með Hellum og er landið allt um 780 ha. Láglendið er uppgróið hraun, jarðvegur þurr og sendinn. Ræktunar skilyrði eru góð.[4] Mikill uppblástur hefur háð svæðinu. Árið 1919 er fyrsta sandvarnargirðingin sett upp í suðurhluta Skarðafjalls, um landamæri Fellsmúla og Múla. Þremur árum síðar er hún stækkuð allmikið í austur í Fellsmúlaland og árið 1946 hefur sandurinn verið haminn og að öllum líkindum bjargað byggð á þessu svæði.[5]

Mynd 1. Gamla þjóðleiðin upp Land, mörkuð í landið.

Múli

ÍS 164996-442- 3

Hlutverk Gata

Tegund Leið

Staðsetning E 388253.134 N 440518.873

1 Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921:299

2 Johnsen, J. 1847:44

3 *Ný jarðabók fyrir Ísland.* (Ártal vantar):21

4 *Sunnlenskar byggðir IV. Rangárvallasýsla* 1983:194

5 Gunnar Árnason. 1958:57

Staðhættir

Á örnefnakorti, sem gert var þegar örnefnaskrá fyrir Múla og Hella var gerð árið 1968, má sjá teiknaða inn gömlu þjóðleiðina um Land. Í örnefnaskrá segir „Hann er rétt sunnan við gamla þjóðveginn, sem í notkun var fram um eða rétt eftir 1940, og sýndur er á eldri útgáfum af herforingjaráðskortum. Vel mótar fyrir vegi enn; hann lá yfir brú hjá rjómabúinu og þar til norðausturs“.

Beint norður af sumarhúsi sem stendur við rústir gamla rjómabúsins (mynd 2 rúst 7) er gamla þjóðleiðinn upp Landsveit. Sumarhúsið hefur verið byggt beint ofaná hluta leiðarinnar og garður við sumarhúsið hefur jafnframt verið gerður þar sem þjóðleiðin beygði í átt að brúnni yfir Minni-Vallarlæk. Þetta er mjög greinilegt á loftmynd sem tekinn var áður en sumarhúsið var byggt. Á loftmyndinni má greinilega sjá hvernig leiðin liggur beint frá norðri til suðurs en beygir síðan í átt að brúnni. Beygjan á veginum hefur farið undir sumarhúsið og framkvæmdir við það. Leiðin hefur legið? að brú (mynd 2, rúst 8) sem enn má sjá leifar af. Önnur leið (mynd 2, rúst 4) er sjáanleg á loftmynd en hún kemur úr norðaustri og að brúnni.

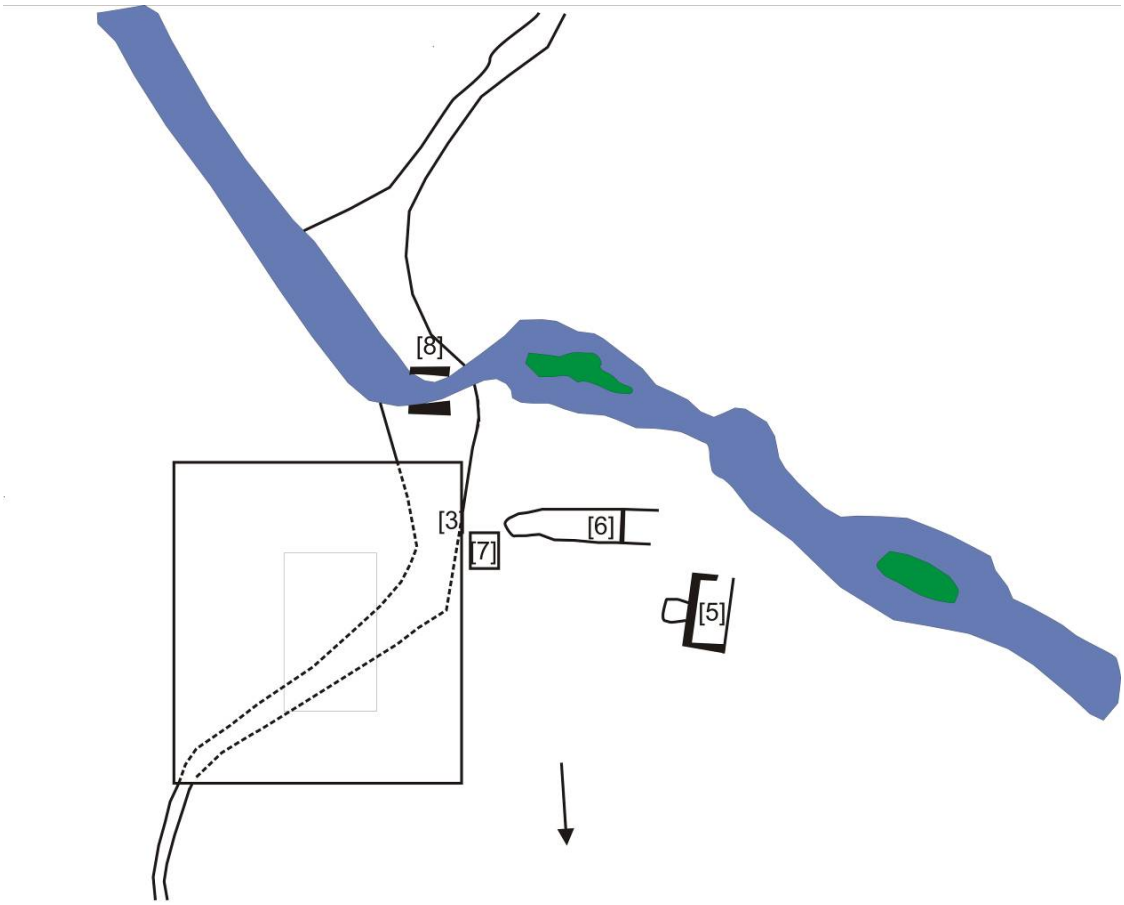

Mynd 2. *Teikning af afstöðu minja.*

Minjalýsing

Leiðin er greinlega mjög gömul og hefur grafist um einn til einn og hálfan metra niður í jarðveginn í aldanna rás . Hún er um einn til tveir metrar á breidd og ekki mjög gróin í botninn.

Heimildaskrá

Ingólfur Einarsson. 1968. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Múli

ÍS 164996-442-4

Hlutverk Gata

Tegund Götur

Staðsetning E 388114.664 N 440567.954

Staðhættir

Götur koma úr Norðaustri og liggja að brúnni yfir Minni-vallalæk.

Minjalýsing

Þessar götur eru ekki lengur sjáanlegar á yfirborði vegna framkvæmda sem átt sér hafa stað á svæðinu. Sumarbústaða eigendur hafa ræktað garða í kring um hús sín og vegir hafa verið lagðir að sumarhúsunum þar sem leiðin lá. Hún er ekki næstum því eins greinileg og gamla þjóðleiðin upp Land en þær koma saman við brúnna.

Mynd 3. Rétt eða aðhald nærri Rjómaskálanum**.**

Múli

ÍS 164996-442- 5

Hlutverk Tóft

Tegund Rétt

Staðsetning E 388147.417

N440390.843

Staðhættir

Um 88 metra austur af sumarbústað og 16 metra norður af Minni-Vallalæk stendur rétt. Réttin er 40 metra austur af rústum rjómabúsins (mynd 2 rúst 7). Ekki er getið um rétt þessa í örnefnaskrá.

Minjalýsing

Réttin er ferhyrnd og niðurgrafin. Hleðslur má sjá á þrem hliðum en hallinn sem réttin er grafin í er látin mynda einn vegg hennar. Réttin er 15 metrar á lengd frá norðri tilsuðurs og 11 metrar á breidd í suður-austur. Hún er opin til suðurs í átt að læknum. Við hlið réttarinnar er niðurgröftur sem hugsanlega er náttúrulegur en svæðið er allt þakið djúpum holum sem eru grónar gjótur í hrauninu. Hugsanlega hefur þetta hinsvegar verið notað í tengslum við réttina en í þessu hólfi er nokkuð af grjóti sem ekki er hægt að sjá hvort sé úr hruni eða náttúrlegt

hraun. Ekki er innangengt úr réttinni í hólfið sem styrkir þá kenningu að um náttúrulega dæld sé að ræða en hún er 4x4 metrar á stærð.

Múli

ÍS 164996-442- 6

Hlutverk Óþekkt

Tegund Niðurgröftur

Staðsetning E 388124.9700

N 440413.400

Staðhættir

Um 12 metra frá réttinni [5] og fast við rústir rjómabúsins er niðurgröftur.

Mynd 4. Óskýrður niðurgröftur við Rjómaskálann.

Minjalýsing

Greinilegt er að þessi niðurgröftur er manngerður og er með tvo jafna stalla í báðum hliðum. Grjóthleðsla liggur þvert í niðurgreftinum og er það eina grjótið sem sýnilegt er. Stærðin er 41 metri á lengd og 8 metrar á breidd. Niðurgröfturinn snýr í austur vestur. Líklegast er að hann sé í einhverjum tengslum við rjómabúið enda liggur hann fast upp að því.

Múli

ÍS 164996-442-7

Sérheiti Rjómaskáli

Hlutverk Rjómabú

Tegund Rúst

Staðsetning E 388127.467 N 440437.742

Staðhættir

Í örnefnakrá fyrir Hellar og Múla segir „um 400 metra suður af Smalaskálanefi eru rústir rjómabús, sem rekið var í byrjun þessarar aldar þarna fram við lækinn. Síðar var þar um skeið samkomuhús hreppsbúa. Nú stendur þarna eftir reykháfurinn“ einnig stendur í annarri örnefnaskrá „Fyrir vestan veginn stendur smjörgerðarhús Landmanna kallað Rjómaskáli“. Um 32 metra austur af sumarbústað fast við

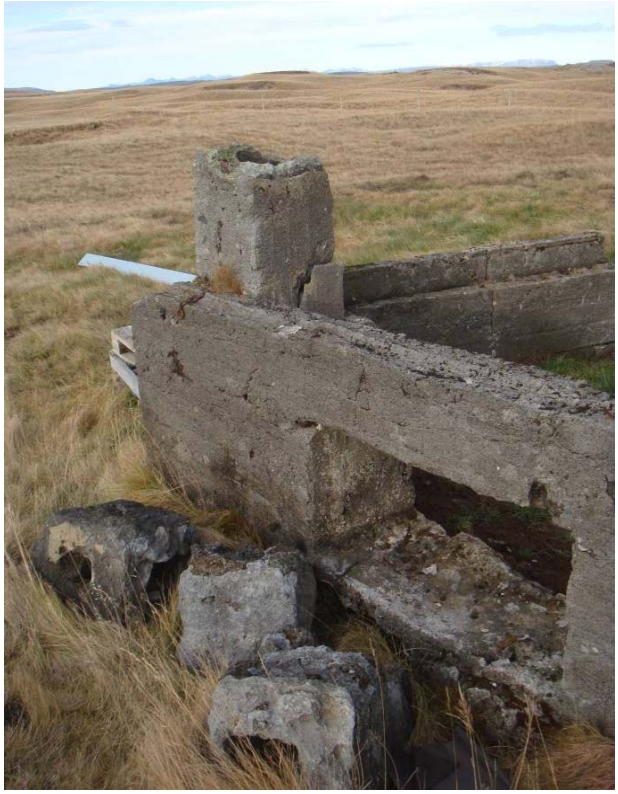

Mynd 5. Rústir af Rjómaskála frá byrjun síðustu aldar.

garð hans eru leifar rjómabúsins.

Minjalýsing

Rústin er ferhyrnd og hefur verið byggð á grjóthlaðinn grunn en veggir eru steinsteyptir. Húsið hefur verið 8x8 metrar af stærð. Reykháfurinn sem getið er um í örnefnalýsingu hefur hrunið að mestu og liggur við hlið rústarinnar.

Heimildaskrá

Guðmundur Árnason.1974. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Múli

ÍS 164996-442-8

Hlutverk Brú

Tegund Brú

Staðsetning E 388103.542 N 44046.729

Staðhættir

Við Minni-Vallaá 40 metra suður af sumarbústað eru leifar af brú yfir Minni-Vallarlæk.

Í örnefnalýsingu segir: ,,Hann er rétt sunnan við gamla þjóðveginn, sem í notkun var fram um eða rétt eftir 1940, og sýndur er á eldri útgáfum af herforingjaráðskorunum . Vel mótar fyrir vegi enn; hann lá yfir *brú* hjá rjómabúinu og þar til norðausturs“.

Mynd 6. Leifar af brú yfir Minni-Vallalæk.

Minjalýsing

Brúin hefur verið hlaðin og steypt, hugsanlega hefur hún verið steypt síðar.

Undir steypunni má sá í hleðslurnar. Miðað við hversu djúp þjóðleiðin [3] að brúnni er, má ætla að brú hafi verið um langan tíma á þessum stað, enda áin mjög þröng á þessum stað svo hentar vel að setja brú þarna yfir. Hleðslurnar eru um 5 metrar á breidd en steypti hlutinn sem hefur verið settur síðar er 2 metrar.

Heimildaskrá

Ingólfur Einarsson. 1968. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Múli

ÍS 164996-442-9

Sérheiti Prestsvarða

Hlutverk Landamerki

Tegund Varða

Staðsetning E 388095.872 N 440657.710

Staðhættir

Í örnefnalýsingu segir „skammt austur af rjómaskálarústinni er hár hóll með vörðu á sem heitir prestsvarða“. Prestsvarða stendur innan girðingar sem girðir af sumarbústaðasvæðið og er mjög áberandi á svæðinu um 400 metra vestur af Brúarlundi.

Mynd 7. Varða á Prestsvörðuhól.

Minjalýsing

Varðan er ekki stór í dag og spurning hvort um sömu vörðu sé að ræða og hæðin er kennd við. Varðan sem stendur þarna í dag gæti líka verið síðustu leifar af stærri vörðu en nú er aðeins um nokkra steina að ræða sem eru um 40 cm á hæð. Varðan lítur ekki út fyrir að vera forn og gæti verið verk barna.

Heimildaskrá

Guðmundur Árnason. 1974. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Múli

ÍS 164996-442-10

Hlutverk Sandvarnargarður

Tegund Garðlag

Staðsetning E388060.170 N 44557.494

Staðhættir

Rétt við ánna um 140 metrum af brúnni er sandvarnargarður. Garðurinn liggur nærri einum af eldri sumarbústöðum á svæðinu (þeim vestasta).

Mynd 8. Sandvarnargarður sem liggur til norðurs.

Fyrstu aðgerðir vegna uppblásturs á svæðinu voru gerðar árið 1851 er lækurinn var stíflaður þar sem hann hvarf í hraunið og kom upp aftur við Lækjarbotna. Með þessari aðgerð varð Minni-Vallarlækur til.

Minjalýsing

Í örnefnaskrá segir „til varnar Jaðrinum og Hrunanaum í heild, gegn uppblæstri, voru á árunum um 1916 til 1920 hlaðnir undir stjórn Gunnlaugs Kristinssonar sandgræðslumanns, fjölmargir grjótgarðar þvert á sandfoksstefnuna, og eru flestir þeirra vel sýnilegir enn. Óskar Jónsson hefur talið 25 garða meðfram jaðrinum og þvert á hann. Þessar garðahleðslur hafa verið geysimikið verk- og bjargað miklu“.

Garður þessi var hlaðinn á tímabilinu 1916-1920 svo ekki flokkast hann undir skilgreiningu fornleifa sem hljóta vernd. Engu að síður er hann skráður sem heimild um verkmenningu og sögu sandvarna sem eru mikilvægur hluti búsetusögu Landsveitar. Garðurinn liggur þvert yfir veg sem liggur um sumarbústaðasvæðið og hefur verið rofinn við gerð vegarins. Þar liggur hann í norður-suður og er mikið mannvirki, um 2 metrar á hæð, 6 metrar á breidd og 100 metrar á lengd. Síðan beygir hann til austurs og er 35 metrar í sömu stefnu og lækurinn. Á loftmynd sem tekin er áður en framkvæmdir hófust á svæðinu má sjá garð sem líklega er hluti af þessum sandvörnum og liggur hann í NA og er um 200 metrar sjáanlegir.

Heimildaskrá

Ingólfur Einarsson. 1968. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Niðurstöður

Framkvæmdir hafa hafist innan þess reits sem skoðaður var áður en fornleifakönnun var gerð. Vegna þessa var sumarhús byggt mjög nærri minjum og ofná minjar s.b.r. sumarhús sem byggt var þar sem þjóðleiðinn niður land kemur að brúnni. Þessar framkvæmdir voru gerðar áður en verkkaupi að þessari rannsókn, Landform, tók við að skipuleggja svæðið.

Innan þessa reits voru skráðar 10 minjar sem hafa verður í huga við frekari framkvæmdir á svæðinu

Allar framkvæmdir eru háðar leyfi frá Fornleifavernd ríkisins. Þess ber að gæta að minjar gætu leynst undir yfirborðinu þótt þeirra sjái ekki stað ofanjarðar. Það er því mikilvægt að fara að öllu með gát þegar ráðist er í framkvæmdir sem kunna að raska fornleifum. Slíkar framkvæmdir ber að tilkynna Fornleifavernd ríkisins sem veitir ráðgjöf og sér, ef þurfa þykir, um eftirlit með framkvæmdunum. Þar sem fornleifar koma óvænt í ljós við framkvæmdir ber að stöðva framkvæmdirnar og tilkynna fundinn til Fornleifaverndar.

Heimildarskrá

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi*. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Guðmundur Árnason. 1974. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Guðmundur Árnason. 1958. *Uppblástur og eyðing býla í Landsveit.*Sandgræðslan. Minnzt 50 ára starfs Sandgræðslu Íslands. Búnaðarfélag Íslands og Sandgræðsla ríkisins. Reykjavík

Ingólfur Einarsson.1968. *Hellar og Múli 1*. Landhreppur Rangárvallasýsla. Reykjavík.

Johnsen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi.* J. Johnsen, Kaupmannahöfn.

Ný jarðabók fyrir Ísland. (Ártal vantar). Samin eptir tilskipun 27. maímánaðar 1848 og allramildilegast staðfest með tilskipun 1. aprílmánaðar 1861. Prentað í J. H. Schultz´s prentsmiðju, Kaupmannahöfn.

Sunnlenskar byggðir IV. Rangárþing. 1983. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. Páll Lýðsson bjó til prentunar. Búnaðarsamband Suðurlands, (án útgáfust.).

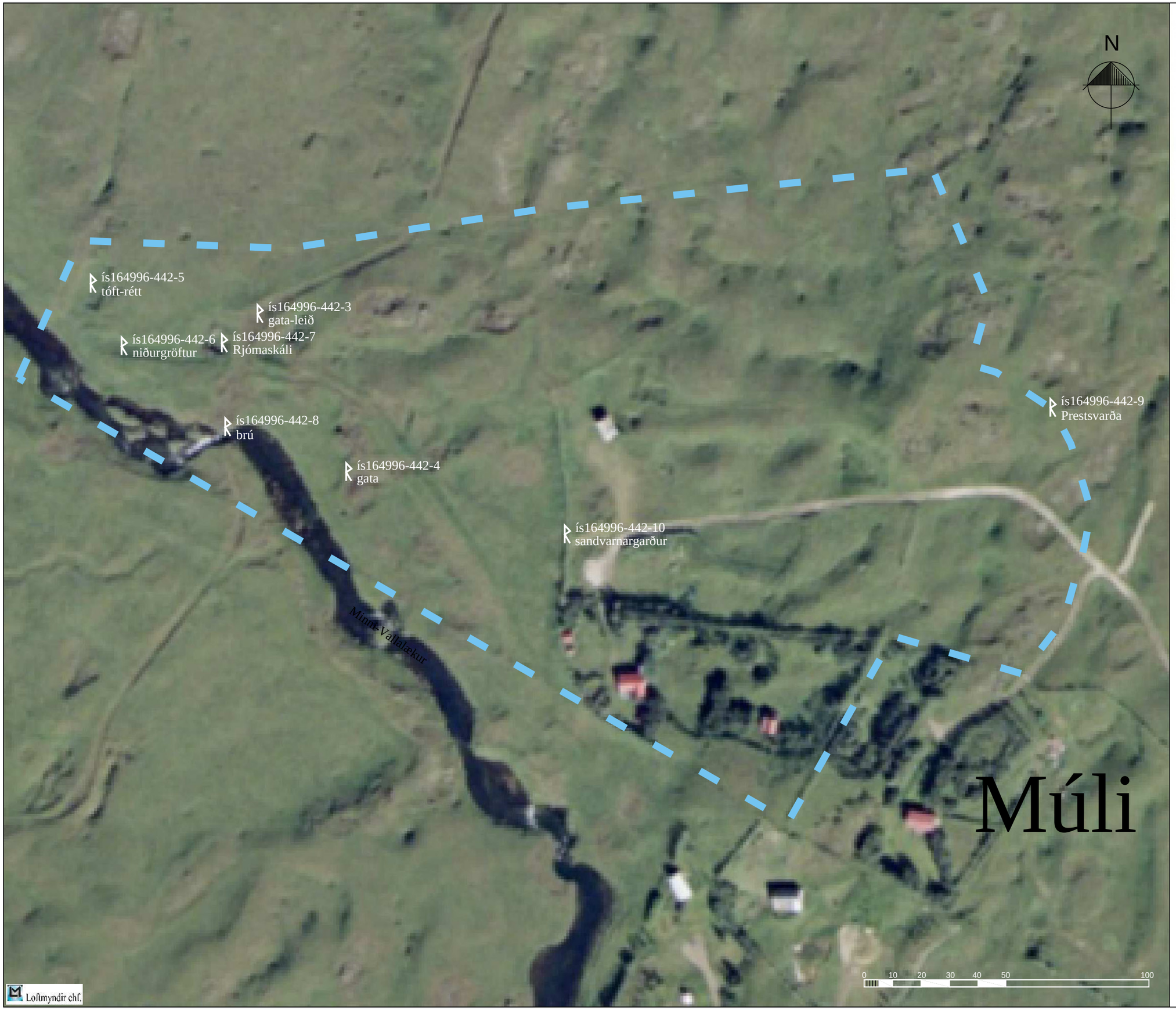

Hnitaskrá í ISN 93

Heiti	austur	norður
ís164996-442-3	440450.41	388138.25
ís164996-442-4	440481.55	388082.69
ís164996-442-5	440391.82	388148.78
ís164996-442-6	440402.69	388126.87
ís164996-442-7	440437.89	388127.90
ís164996-442-8	440439.07	388098.47
ís164996-442-9	440728.80	388105.26
ís164996-442-10	440558.30	388060.81

Múli í Rangárþingi ytra
Skráning fornminja

Sjá nánar fornminjaúttekt sem fram fór í nóvember 2009

NÁTTÚRUSTOFA VESTFJARÐA
FORNLEIFADEILD